

52

שתי כרוניקות עבריות מדור גירוש ספרד

מבוא : אברהם דוד

52

שתי כרוניקות עבריות מדור גירוש ספרד

מבוא : אברהם דוד

תוכן העניינים

ה	מבוא
1	קצור זכר צדיק לרב יוסף בן צדיק
19	השלמת ספר הקבלה לר' אברהם מטרוטיאל
43	מפתחות
45	מפתח שמות אישים
52	מפתח שמות מקומות
55	מפתח ספרים

קונטרס זה יוצא לאור בסיוע
משרד החינוך והתרבות
המרכז לשילוב מורשת יהדות המזרח בחינוך ובתרבות

מבוא *

מאת אברהם דוד

בשנת תרמ"ח (1887) פרסם א' נויבאוואר בילקוטו 'סדר החכמים וקורות הימים' שתי כרוניקות יהודיות-ספרדיות קצרות. האחת נכתבה על-ידי ר' יוסף בן צדיק סמוך לפני גירוש ספרד¹, והאחרת שמונה-עשרה שנה לאחר הגירוש על-ידי ר' אברהם בן שלמה ארדוטיאל².

א. 'קצור זכר צדיק' לר' יוסף בן צדיק

ר' יוסף בן צדיק, שמקום-מושביו היה בעיר אריוואלו (Arévalo) שבצפון קאסטיליה, החל מחבר בשנת רכ"ז (1467) חיבור הלכי בשם 'קצור זכר צדיק'. תכליתו היתה, כדבריו, 'לברר רמז כל דין ודין בדרך קצרה'. את ספרו חילק לחמישים שערים, והאחרון שבהם שונה במהותו מקודמיו. אין הוא עוסק בצורה כלשהי בטיבם של דינים או מנהגים, אלא בהיסטוריוגרפיה יהודית. שער זה — החמישים במספר — הוא רשימה כרונולוגית של שלשלת-הדורות בעם-ישראל, מראשיתו ועד לזמנו של הכותב, או ליתר דיוק — עד לשנת רמ"ז (1487; כפי שנראה עוד להלן). אין אנו יודעים על המחבר אלא מעט ממה שמוסר בספרו הנזכר, ובעיקר מהקדמתו הקצרה. זו לשונו בהקדמתו:

לכן אני, יוסף ב"ר צדיק ז"ל, כשהייתי יושב בארואלו בשנת זכר³ צדיק לברכה, בראותי אורך פירושם נתתי אל לבי לברר רמז כל דין ודין בדרך

* ברצוני להודות למרכז דינור מפעל הקונטרסים על שנענה ופעל להוצאת הקונטרס ולמורי רבי פרופ' חיים ביינארט ולידידי ד"ר אברהם גרוסמן, על הערותיהם המועילות.

1 א' נויבאוואר, סדר החכמים וקורות הימים, א, אוקספורד תרמ"ח, עמ' 85—100; להלן, עמ' 3—18. הציונים יובאו על-פי המהדורה המצולמת להלן.

2 שם, עמ' 101—114; להלן, עמ' 22—41. הציונים יובאו על-פי המהדורה המצולמת להלן.

3 היינו שנת רכ"ז.

קצרה להיות בפי כל איש סדורה. ושמתי מגמתי לכלול משפטי ברכות התפלה בדברים קצרים, למען יהיו בפי כל איש סדורים, ואכתוב דעת הראשונים הגבורים האדירים עטורי התורה בבני אשכנז וצרפת וארץ ישמעאל וספרד.

יצא חיבורו ללמד על למדנותו של מי שהכיר מקרוב דינים ומנהגי-הלכות בתפוצות-ישראל³. על משפחתו אין אנו יודעים דבר, פרט לעובדה שאביו ר' צדיק בן יוסף נפטר בשנת ר"מ (1480)⁴.

תיאור ביבליוגרפי

חיבורו זה מצוי בידינו בשלושה כתבי-יד. בכתב-יד אוקספורד באוסף הבודלי-אנה⁵ הכתוב בכתביה ספרדית מן המאה הט"ז, ובשני כתבי-יד במוזיאון הבריטי בלונדון⁶. אולם השער החמישים, שהוא נושא דיונו, מצוי בכתב-יד אוקספורד בלבד⁷ ועל-פי כתב-יד זה פרסם נויבאוואר את הכרוניקה המתפרסמת כאן מחדש. כרוניקה זו זכתה לדיון מועט בספרות המחקר: פה-ושם מוצאים אנו התייחסות לפרט זה או אחר שבכתוב; אך כרוניקה זו לא זכתה עדיין לדיון ממוקד או למחקר מקיף⁸. מחציתו השנייה של הטקסט תורגמה לספרדית על-ידי פרנציסקו קנטירה בורגוס (Fr. Cantera Burgos)⁹, תרגום המלווה הערות ענייניות.

תוכנו של החיבור

חיבור זה נחלק לארבעה חלקים שאינם פותחים או סוגרים בהכרח תקופה, אלא שאופיים יוצא במהות של תוכן וצורה.

החלק הראשון (עמ' 3—8) כולל סקירה מקוצרת על תולדות עס-ישראל מראשיתו עד סוף התקופה המקראית ובכללה גם הדור הראשון של אנשי כנסת גדולה. זו רשימה המכילה תאריכי לידתם, מותם או פעילותם של אישים מרכזיים במקרא, למן ראשית האנושות. החישובים הכרונולוגיים מחושבים לפי שנות-היצירה. רשימה זו חשובה ומעניינת כאחד בהיותה יוצאת דופן מרשימות

3 א אפשר שהוא מחברו של 'ספר המוסר מר' יוסף בן צדיק זלה"ה. כ"י בודפסט, אוסף ד' קאופמן 291; במכון לתצלומי כתבי יד עבריים שליד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי. כ"מ 78, עמ' 168—177.

4 ועל כך מספר ר' יוסף בנו; שם, עמ' 17.

5 מספרו 2367 (אוסף אופנהיים 4°133); במכון הנ"ל, ס' 21431.

6 האחר Or. 11594. תצלומו במכון הנ"ל ס' 8351. עד אמצע שער מז, שולב בשולי סידור נוסח ספרד; השני שהועתק הימנו Add. 11594. תצלומו במכון הנ"ל ס' 5670.

7 על כך העיר כבר נויבאוואר במבואו לסדר החכמים (לעיל, הערה 1), עמ' xiv, הערה 6.

8 הערות על פרטים אחדים מוצאים אנו אצל: I. Loeb, *Josef Haccohen et les Chroniqueurs Juifs*, Paris 1888, pp. 58-68; M. Steinschneider, *Der Geschichtsliteratur des Juden*, Frankfurt a. M. 1905, pp. 71-75.

9 ראה חיבורו *El Libro de la Cabala de Abraham ben Salomon de Torrutiel*, Sala-manca 1928, pp. 49-64.

דומות לה המביאות ציונים כרונולוגיים לפי חשבון שנות-היציאה אך לא באופן שיטתי. ב'סדר עולם זוטא' וב'ספר הקבלה' לאברהם בן דוד הלוי מוצאים אנו את מניין השנים ליציאה רק בציון המאורעות המרכזיים, כגון יציאת-מצרים, בניית בית-המקדש הראשון וחורבנו¹⁰. יש מקום לברר מהיכן שאב יוסף בן צדיק את פרטי הציונים הכרונולוגיים. ייתכן שהיתה מונחת לפניו רשימה ערוכה ומוכנה, לא נודעת, ואפשר שטרך לחשב התאריכים בכוח עצמו. מכל מקום, אין להניח שציוניו הכרונולוגיים מיוסדים, בצורה זו או אחרת, על החישובים המצויים ב'סדר עולם זוטא' או ב'ספר הקבלה'. שכן בכל אחת מהן מוצאים אנו ציונים שונים לאירוע זהה. לדוגמה נביא את חישוב שנת יציאת-מצרים בשלוש הכרוניקות:

סדר עולם זוטא	ספר הקבלה	קצור זכר צדיק
בשנת אלפים וארבע מאות וארבעים ושמונה לבריאת עולם עד שיצאו ממצרים (עמ' 69)	יצאו ממצרים בניסן שנת בתמ"ט (עמ' 3) ¹¹	יצאו ישראל ממצרים שנת ב' אלפיים תמ"ז (עמ' 4)

החלק השני (עמ' 8—11) כולל סקירה היסטורית מקוצרת הפותחת בדור השני של אנשי כנסת גדולה מימיו של שמעון הצדיק. בחלק זה נכללים דורות חכמי בית שני, התנאים האמורים, רבנן סבוראי, הגאונים וחכמי ישראל עד אמצע המאה השתים-עשרה. הבולט במקורותיו הוא 'ספר הקבלה' לאברהם בן דוד. יוסף בן צדיק עיבד את חיבורו של הראב"ד בצורה תמציתית, אלא שבמקומות אחדים כלל שינויים בסדרן של הידיעות תוך שילובן של ידיעות ממקורות אחרים, שלא כולם מוכרים לנו. דוגמה אופיינית לשילוב ידיעות ממקורות אחרים מוצאים אנו במסורת אודות התגלותו של מוחמד בתקופת רבנן סבוראי. את רשימת רבנן סבוראי רושם יוסף בן צדיק בהסתמכו על דברי הראב"ד, אך משהגיע לציון המסורת על מועד התגלותו של מוחמד העדיף לאמץ מסורת אחרת:

ספר הקבלה להראב"ד	קצור זכר צדיק
כי בשנת דשע"ד התחיל מחמד מלך ישמעאל לטעון טענתו (עמ' 34—35)	מחמד התחיל לטעות טעותו ביום חמישי שני ימים לחדש אב שנת ד' אלפים שפ"ב (עמ' 9)

10 והשווה: סדר עולם זוטא, מהדורת נויבאואר (לעיל, הערה 1), ב. אוקספורד תרנ"ג, עמ' 69—70; ספר הקבלה להראב"ד, מהדורת ג"ד כהן, פילאדלפיה תשכ"ז, עמ' 3, 6. אף בכתיב-יד שונים מוצאים אנו רשימות קטנות של ציונים כרונולוגיים למאורעות מרכזיים לפי שנות-היציאה. השווה, דרך משל: כ"י מונטיפיורי 487, תצלומו במכון הנ"ל ס' 6117, דף 156 ב.

11 ראה הערתו של המהדיר בחלק האנגלי של הספר, עמ' 108.

מסורתו של יוסף בן צדיק מקורה ב'ספר יסוד עולם' לר' יצחק הישראלי, מי שהיה מתלמידיו של הרא"ש בספרד¹², כפי שנראה עוד להלן.

החלק השלישי (עמ' 11—15) הוא רשימה כרונולוגית של חכמים, הכוללת ידיעות לאקוניות ביו-ביבליוגרפיות על חכמים מאשכנז, מצרפת, מספרד ומפרובאנס, מראשית המאה השתי-עשרה ועד לימיו של ר' אשר בן יהיאל (הרא"ש), שנפטר בשנת פ"ח (1328). בסקירתו מובאות ידיעות אודות רש"י, תלמידי בית-מדרשו — בעלי-התוספות וחכמים, משוררים, ופילוסופים שחיו ופעלו בספרד ובפרובאנס. אחד ממקורותיו לעניין זה היה, כאמור, ר' יצחק הישראלי שערך רשימה כרונולוגית מקוצרת של שלשלת-הדורות של עם-ישראל מראשיתו ועד לזמנו שלו בחיבורו 'יסוד עולם' בפרק יח שבמאמר הרביעי¹³ עתים נטל יוסף בן צדיק תיאור מסוים מדברי הישראלי והוסיף עליו ידיעות ממקורות אחרים. בחלק זה נהג לשבץ ידיעות ספורות על קורותיהם של שליטי ספרד וחכמיה משנת 1015 ואילך, אף שלא בהקשר לקורות ישראל.

החלק הרביעי (עמ' 15—18) מכיל נוסף על ידיעות ספורות על חכמים, ספרדיים בעיקר, גם תיאור חלקי ומקוצר ביותר של מקצת מאירועי הגזירות והפורענויות שעברו על יהודי ספרד החל משנת ה' אלפים פ"ח (1328) — מן הגזירות הקשות שעברו על יהודי נבארה באותה שנה¹⁴ ועד למאורעות הכרוכים בכיבוש מלאגה שבדרומה של ספרד מידי המוסלמים בשנת רמ"ז (1487), מאורע בו נלקחו בשבי כ-400 מיהודי העיר. יוסף בן צדיק ייחד גם שורות ספורות לגזירות-השמד של קנ"א (1391), לגזירות-השמד של ויסנטי פירר בשנת קע"ב (1411/2) ולראשית האינקוויזיציה בספרד בשנת רמ"ב (1481), שנועדה לחקור אנוסים שנחשדו בשיבה לדת-אבותיהם. בחלק זה, יותר מאשר בחלק הקודם, שילב והוסיף ידיעות על קורותיהם ומלחמותיהם של מלכי ספרד ופורטוגאל.

דומה שעיקר חשיבותה של כרוניקה זו הוא בשני חלקיה האחרונים. בחלקים אלה נכללו אף ידיעות ביוגרפיות חשובות על רבנים וחכמים יהודים מאשכנז, מצרפת ומספרד, שאינן ידיעות מרשימות דומות אחרות, ואף ידיעות לא מועטות אודות אירועים בספרד שאינן ידיעות ממקור כלשהו. כמובן שהתיאורים הקצרים של הגזירות והפורענויות מהווים תרומה חשובה ביותר להבנת מצוקותיה של כנסת-ישראל בספרד.

12 ספר יסוד עולם, ברלין תר"ח, מאמר רביעי, פרק יח, לא ע"א. על המסורות השונות במקורות העבריים בדבר התגלותו של מוחמד ראה: M. Steinschneider, *Polemische apologetische Literatur*, Leipzig 1877, pp. 305-307

13 ראה במהדורה הנ"ל, לג ע"א — לו ע"א.

14 תיאור אוטנטי לגזירות אלו אנו מוצאים בדבריו של אחד מקורבנות הגזירה, ר' מנחם בן זרת, בהקדמה לספרו 'צידה לדרך', פירארה שי"ד. ולעניין זה ראה גם: י' בער, חולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל-אביב תשי"ט², עמ' 328.

השוואה מדוקדקת בין כרוניקה זו ו'ספר יוחסין' לר' אברהם זכות — שנתחבר או שכתבתו נסתיימה כמה שנים לאחר-מכן, בשנת רס"ד¹⁵, מחוץ לגבולות חצי-האי האיברי — מורה על זיקה הדוקה בין שני חיבורים אלו. מוצאים אנו במקומות רבים תיאורים זהים כמעט, לא רק במהותם אלא אף בסגנונם. השאלה המתבקשת מאליה היא אם שאב האחרון מדברי הראשון, או שמא שניהם נזקקו לאותם מקורות. מי מהם קיצר ומי הרחיב. שכן יש שהאחד האריך, והאחר קיצר. לשאלה זו נדרשו חוקרים שכתבו אך מעט על חיבור זה. א' נויבאוואר מקבל את האפשרות השנייה היינו שלפני שניהם היו מונחים מקורות זהים¹⁶. כך גם סבור י' בער¹⁷. א"א הרכבי קובע בבירור שבעל 'ספר היוחסין' שאב מ'קצור זכר צדיק'¹⁸. שטיינשניידר, לעומתם, אינו קובע מסמרות, ומשאיר שאלה זו ב'עירי עיון'¹⁹. דומה כי הכרעה תיתכן רק לאחר בדיקה יסודית ומעמיקה של שתי הכרוניקות גם יחד.

ב. 'ספר הקבלה' לר' אברהם בן שלמה מטרוטיאל

המחבר, המכונה בחיבורו 'אברהם בן החכם השלם החסיד ה"ר שלמה מטרוטיאל', היה בן-דורו הצעיר של יוסף בן צדיק. אביו ר' שלמה נולד בשנת קפ"ג (1423) בקירוב²⁰, ובנו מספר עליו שהיה 'בקי בתלמוד' ומתלמידיו של ר' יצחק קנפנטון. ר' יצחק היה מגדולי חכמי קאסטיליה במאה החמש-עשרה (נפטר בשנת רכ"ג / 1463) ושימש כראש-ישיבה בעיר סאמורה²¹. אביו של מחבר הכרוניקה שימש את ר' יצחק 'כ' שנה ויותר'²². ר' אברהם בן הוסיף לספר על אביו ש'הרביץ תורה בישראל' ונפטר כבן שבעים בשנת רנ"ג (1493), בהיותו בעיר פאס שבמרוקו, אליה הגיע לאחר הגירוש עם רבים מיהודי ספרד²³.

15 על שנת סיום חיבורו של ר"א זכות, ראה: א"ח פריימאנן, ספר יוחסין, מהדורה שנייה של פיליפובסקי, ירושלים תשכ"ג⁹, מבוא, עמ' X.

16 ראה דבריו במבוא האנגלי לילקוטו (לעיל, הערה 1), עמ' XIV.

17 F. Baer, *Untersuchungen über Quellen und Komposition des Shebet Jehuda*, Berlin 1936, p. 28, n. 4.

18 בהקדמה ל'ספר הקבלה' לאברהם ארדוטיאל בקונטרס 'חדשים גם ישנים' — תוספת לחלק השישי בתוך: צ"ה גרעטץ, דברי ימי ישראל, מהדורת שפ"ר, וארשא תרנ"ח, עמ' 4; להלן, עמ' 21.

19 לעיל, הערה 8, עמ' 72.

20 ראה להלן.

21 על ר' יצחק קנפנטון ראה: M. Rosenmann, 'Darstellungen aus dem innern Leben der spanischen Juden im XV Jahrhundert', *Magazin für Wissenschaft des Judenthums* von A. Berliner und D. Hoffmann, X (1893), pp. 160-165. וראה: א' דוד, 'לקורותיו של ר' יצחק קנפנטון מגדולי חכמי ספרד במאה ה'ט"ו', קרית ספר, נא (תשל"ו), עמ' 324—326.

22 במהדורת הרכבי, להלן, עמ' 30.

23 במהדורת הרכבי, להלן, עמ' 39.

ר' אברהם נולד בשנת רמ"ב (1482) ²⁴ והגיע לפאס מספרד לאחר הגירוש, עם אביו ובני-משפחתו. עם רבותיו שם נמנה ר' יעקב לואל, מחכמי המגורשים מפורטוגאל ²⁵. ככל הנראה קבע ר' אברהם את ישיבתו בעיר פאס, שם נמנה עם חכמי המגורשים. הגיעו לידינו שני פסקים עליהם הוא חתום לצד חכמי המגורשים מדור ראשון או מדורות מאוחרים יותר. הפסק הראשון, משנת רפ"ו (1526), נושא מחלוקת קשה בעניין טריפות בשאלת נפיחה בריאה. המחלוקת פרצה בין חכמי פאס המקומיים וחכמי המגורשים ²⁶. עם האחרונים נמנה גם 'אברהם ארדוטיל' ²⁷ שיש לזהותו ללא ספק עם ר' אברהם מחבר הכרוניקה ²⁸. בפסק אחר הוא חתום עם חכמי פאס בשנת ו'חש"ב לו צדקה (= של"א / 1571); נושא הפסק הוא 'אדם אחד בן אנוס מהאנוסים... קדש אשה אחת מהנמלטים לאיטאליא' ²⁹. אם מקבלים אנו את פרט השנה המובלט בפסק הנ"ל כבהעתקה שלפנינו, הרי שהאריך ימים ונפטר לאחר שנה זו בהיותו בן תשעים ויותר ³⁰.

כבר ציין ג' שלום שר' אברהם בן שלמה ארדוטיל — מחבר הספר הקבלי 'אבני זכרון' ³¹, שישב בפאס — הוא מחבר הכרוניקה. זאת לא רק בגלל זהות שמו, שם אביו ומקום-המגורים ודמיון שם-המשפחה אלא משום שהוא מגלה בחיבורנו עניין בקבלה; יתירה מזו: הוא הדגיש בחיבורו הקבלי שהיה מתלמידי-תלמידיו של ר' יצחק קנפנטון. והרי בחיבור שלפנינו הטעים שאביו, ר' שלמה, נמנה עם תלמידיו אותו חכם ³² וכפי שראינו לעיל ר' יצחק זכה להערצה רבה בדבריו. שלום אף שיער שהשם טרוטיאל ³³ אינו אלא שיבוש ישן מארדוטיל (Ardutel, Arduitiel). משפחת ארדוטיל נודעה כאחת המשפחות הנכבדות בספרד במאות הארבע-עשרה והחמש-עשרה ³⁴.

24 בחיבורו סופר שבשנת רנ"ג הוא היה 'בן אחד עשר שנה'. שם.

25 בחיבורו, עמ' 31, 41.

26 על דבר מחלוקת זו ומשמעותה ראה קונטרס 'עץ חיים', שחיברו ר' חיים גאגין, מראשי חכמי פאס המקומיים. קונטרס זה מצוי בכ"י ניו-יורק — בית המדרש לרבנים, אוסף בן נאים 87; במכון לתצלומי כתבי יד עבריים ס' 24364, דף א 1 — 30 ב. ובהעתקה נוספת בבית-המדרש לרבנים Rab. 1293. קטעים פורסמו אצל: י"מ טולידאנו, נר המערב, ירושלים תרע"א, עמ' 58—68.

27 בכתבי-היד הנ"ל, דף 5 ב; טולידאנו, שם, עמ' 61.

28 לעניין זה ראה: טולידאנו, שם, עמ' 84; וראה להלן.

29 כתבי-יד פארמא 2422, במכון הנ"ל ס' 13287, דף 53 א — 54 ב.

30 טולידאנו (שם, עמ' 84) מציין בלא יסוד שהוא נפטר לפני שנת ש"ה (1545).

31 על חיבור זה עמד: ג' שלום, 'פרקים מתולדות ספרות הקבלה', קריית ספר, ו (תרפ"ט—תר"ץ), עמ' 259—276; ז (תר"ץ), עמ' 457—465; כן פרסם שם את ההקדמה לחיבור זה. ראה: ג' שלום, כתבי-יד בקבלה הנמצאים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלם, ירושלים תר"ץ, עמ' 83. מסקנתו של שלום נתקבלה על דעתו של בער, ראה ספרו: תולדות היהודים, עמ' 551, הערה 140. כן קיבלוה חוקרים אחרים. על הערצתו את ר' יצחק ותלמידיו יעיד גם 'שיוכו' של מקדש-השם ר' שמעון מימי למורו, ראה להלן.

32 המצוי אנב גם בשני כתבי-יד של חיבור זה המוכרים לנו, וראה עוד להלן.

34 ראה: בער (לעיל, הערה 32), עמ' 404. המשורר שם טוב בן יצחק ארדוטיל חי בקאסטיליה בסוף המאה השלוש-עשרה ובמחצית הראשונה של המאה הארבע-עשרה. ראה עליו: ח'

תיאור ביבליוגראפי

לענייננו חשוב חיבורו האחר של ר' אברהם — 'ספר הקבלה', חיבור קצר שנועד להשלים את 'ספר הקבלה' של ר' אברהם בן דוד (הראב"ד), כהצהרת המחבר בהקדמתו:

לפי שהרב רבי אברהם בר דוד ז"ל חיבר ספר זה הנקרא ספר הקבלה הנ"ל שנת ד' אלפים וט' מאות ואחד ועשרים לבריאת עולם... וראיתי להשלימן משעה שנפטר הרב ז"ל שהיא שנת ד' אלפים תתק"מ עד שנתינו זאת שהיא שנת חמשת אלפים ומאתיים ושבעים וליצי"ה³⁵.

השלמת חיבור זה היתה בשנת ר"ע (1510), בעיר פאס, בהיות המחבר כבן עשרים ושמונה. כתב-היד של חיבור זה נתגלה בשנת תרמ"ו (1886) על-ידי א"א הרכבי באחת מארצות המזרח, כשהוא מצורף לטקסט של 'ספר הקבלה' לאברהם בן דוד ואף הוא בכתב-יד. הרכבי שיגר את כתב-היד לא' נויבאוואר שישב באוקספורד כדי שיביאו לדפוס בילקוט הכרוניקות שלו 'סדר החכמים וקורות הימים'³⁶, שנדפס כעבור שנתיים. הרכבי עצמו הדפיס טקסט זה על-פי אותו כתב-יד, בליווי הערות ענייניות, בחוברת 'חדשים גם ישנים' שצורפה לכרך השישי של 'דברי ימי ישראל' לגרץ במהדורת התרגום של שפ"ר³⁷. כתב-יד זה, המצוי כיום בספריית הבודליאנה באוקספורד³⁸, כתוב כתיבה מזרחית בת המאה השבע-עשרה; נוסחו משובש למדי ועל שיבושיו של המעתיק הוסיף נויבאוואר שיבושים נוספים. הרכבי השתדל להעתיק נכונה את כתב-היד ואף העיר על תיקוני-נוסח המתבקשים מן ההקשר, תוך ציון טעויותיו של נויבאוואר. כתב-יד נוסף של טקסט זה, משופר בנוסחו מן הקודם, מצוי בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי³⁹, כתוב בכתיבה צפון-אפריקאית מן המאה השמונה-עשרה כנראה. מסתבר אפוא שטקסט זה היה נפוץ בצפון-אפריקה. חלקו של החיבור הנוגע לתיאור סבלם ותלאותיהם של מגורשי ספרד בפאס וגירוש פורטוגאל⁴⁰, מצוי בחיבורו ההיסטוריוגרפי של רפאל משה

שירמן, מבחר השירה העברית בספרד ובפרובנס, ב, ירושלים תשכ"א, עמ' 529—540; בער, שם, עמ' 213.

35 מהדורת הרכבי, להלן, עמ' 22.

36 לעיל, הערה 1, עמ' 101—114.

37 חלק 1, וארשא תרנ"ח. ראה גם מהדורת צילום של כל קונטרסי 'חדשים גם ישנים', בהוצאת כרמיאל, ירושלים תש"ל, עמ' 285—304. על חיבור זה ראה תיאור מקוצר בספרו של שטיינשניידר (לעיל, הערה 8), עמ' 98—99. הערות מספר על פרטים שונים הנוכרים בו מובאות על-ידי לייב (לעיל, הערה 8), עמ' 68—70.

38 מספרו 2799 (8 e Heb.); במכון לתצלומי כתבי יד עבריים ס' 16714. תיאור קצר של כתב-היד הביא נויבאוואר במבואו לילקוט (לעיל, הערה 1), עמ' XIV.

39 123° 8.

40 כפי שנראה עוד להלן.

אלבז — 'כסא המלכים', שנתחבר בצפרו (Sefrou) שבמרוקו בשנת תרמ"ה (1885) ⁴¹. חיבור זה תורגם פעמיים לספרדית תוך חמש שנים ⁴².

תוכנו של החיבור

ר' אברהם מחלק את ספרו לשלושה חלקים — בלשונו: 'שערים'. החלק הראשון כולל השלמות ל'ספר הקבלה' לאברהם בן דוד, היינו: רשימת 'החכמים שהיו לפני הרב שלא הזכיר בספרו'. החלק השני כולל רשימת 'החכמים שהיו אחר פטירת הרב ז"ל עד פטירת הר' יצחק קאנפאטון [!] ז"ל' ⁴³. החלק השלישי כולל סקירה מקוצרת ביותר של —

המלכים שמלכו בארץ ספרד עד מלוך המלך פירנאדו ⁴⁴ יש"ו, ועל מלחמו-תיו אשר נלחם על מלכות גרנאטא ועת גורשינו [!] מספרד, וכל הצרות שעברו והשמדות במלכות פיראנדו ופורטוגאל בימי המלך מאנוויל ⁴⁵, והטובות שעשה הי"ת עם שארית הפליטה הנשארת היום במלכות פאס.

יש לציין שמרבית ידיעות המלוקות בשני השערים ובמחציתו הראשונה של השער השלישי ⁴⁶ מובאות באותה לשון כמעט במקורות בני-דורו: ב'קצור זכר צדיק' וב'ספר יוחסין' ⁴⁷. מניין שאב ר' אברהם את ידיעותיו? האם שאב מ'ספר יוחסין' שחיבורו נסתיים בתוניס כמה שנים קודם לחיבורו — בשנת רס"ד ⁴⁸, או מ'קצור זכר צדיק'? או שמא משניהם גם יחד? ושלא לא שאב ר' אברהם את ידיעותיו אלא ממקור אחר ממנו שאבו אף האחרים? לדעת א' לייב ⁴⁹ עשה ר' אברהם שימוש בשניהם. בדיקת החומר והשוואתו למקורות שנזכרו לעיל מורה אפוא על קרבה יתירה בתוכן ובסגנון ל'קצור זכר צדיק' מאשר ל'ספר יוחסין', ולכך בדינו סימוכין רבים ⁵⁰. עניין זה אף הודגש על-ידי נויבאוואר ⁵¹

41 כתב-יד זה מצוי בהעתקות אחדות. ההעתקה המצויה במוסד הרב קוק, תוארה על-ידי: נ' בן-מנחם, 'תיאורם של עשרים כתבי יד', ארשת, ב (תש"ך), עמ' 397—402. בן-מנחם אף הדפיס את החלק הלקוח מחיבורו — שם, עמ' 399—401.

42 J. Bages, *Sefer Ha-Kabbalah de R. Abraham ben Salomon de Torrutiel*, Granada 1923. תרגום זה לא היה לנגד עיני. לתרגום האחר ראה לעיל, הערה 9.

43 הוא נפטר בשנת רכ"ג (1463) בעיר פניאפיאל (Penáfiel); השווה: ספר יוחסין, מהדורת פיליפובסקי, דף 226 ב.

44 Fernando (1474—1516) ושותפה של איזבל בשלטון.

45 הוא Manuel I (1495—1521), שנשא את איזבל בתם של פרנאנדו ואיזבל מלכי ספרד. הוא אבי צו-הגירוש של שנת 1496, שהומר לשמד ב-1497.

46 מהדורת הרכבי, עד עמ' 36, שורה 19.

47 על פרטי הידיעות והשוואתן למקורות הנ"ל כבר העיר הרכבי בהערותיו.

48 ראה לעיל, הערה 15.

49 בספרו (ראה לעיל, הערה 8), עמ' 102. החרה-החזיק אחריו א"ח פריימן במבואו לספר יוחסין השלם, עמ' א.

50 ראה, דרך משל: עמ' 24, ודברי הרכבי, שם, הערה 1. עמ' 25, 30, 31, 33 ודברי הרכבי, שם, הערה 3: 'מספרו זכר צדיק לקח המחבר שלנו רוב דבריו'. עם זאת תמוהים דברי הרכבי בעמ' 23, הערה 1 הקובע שמחברנו 'לקח כנראה מיוחסין וס' זכר צדיק'.

51 מבוא לסדר החכמים וקורות הימים (לעיל, הערה 1), עמ' xiv.

ושטיינשניידר⁶² וספק גדול הוא אם מחברנו הכיר כלל את 'ספר יוחסין'⁶³. אף כי במקרים אחדים מובאות בחיבורנו ידיעות שהדן נשתמר ב'ספר יוחסין' אין כל הכרח להסיק שאותן ידיעות מובאות מהמקור הנ"ל. דרך משל: האמרה המפורסמת המיוחסת לרמב"ם על השגותיו של ר' אברהם בן דוד מפושיק (הראב"ד) 'מעולם לא נצחני אלא בעל מלאכה אחת', מובאת ב'ספר יוחסין'⁶⁴ ובדברי מחברנו⁶⁵, אולם אמרה זו מוכרת לנו היטב גם ממקורות אחרים שקדמו ל'ספר יוחסין'⁶⁶. לעומת קודמיו סבור י' בער שהמחבר לא הושפע ישירות לא מ'קצור זכר צדיק' ולא מדברי אברהם זכות, אלא שלושתם ינקו במישרין (או שלא במישרין) ממקור רביעי בלתי-ידוע⁶⁷. החרה-החזיק אחריו פ' קנטירה⁶⁸, אולם נראה שיש לקבל דווקא את סברת הראשונים הקובעים שהמחבר שאב מלוא-חופניים מ'קצור זכר צדיק', לא רק מתוך אותם הדברים שהעלנו לעיל, אלא גם מתוך מובאה המרמזת באופן הברור ביותר לזיקתו של המחבר לחיבור 'קצור זכר צדיק'. הוא מביא עדות מ'חכם אחד שהיה בארצנו', המצויה ב'קצור זכר צדיק' ולא בזולתו:

קצור זכר צדיק	ספר הקבלה
ועוד היה כתוב בו הלוחות שייסד זה המלך בענין התכונה, ועיני ראו זה הספר הנכבד המעולה והוא כתוב כלו מזהב טהור, ואומר אני שמי שלא ראה זה הספר לא ראה חפץ מפואר ומעוטר כל ימיו (עמ' 13)	ועוד כתבו הלוחות שייסד המלך בחכמת התכונה, והעיד עליו חכם אחד שהיה באר-צנו שראה זה הספר, והיה כתוב בו ⁶⁹ מזהב טוב, ואמר שכל מי שלא ראה זה הספר, לא ראה חפץ מעוטר ומזהיר מעולם (עמ' 33) ⁶⁰

עיקר חשיבותו ההיסטוריוגרפית של 'ספר הקבלה' מצויה אפוא בחלקו השני של השער השלישי. כל שנוסף על הידיעה על סבלם של יהודי מלאגה בכיבוש העיר על-ידי המלכים הקאתוליים בשנת רמ"ז (1487) — הידיעה האחרונה

52 לעיל, הערה 8, עמ' 99.

53 עם זאת יצוין שמחברנו הכיר אחד מחיבוריו של ר' אברהם זכות בעניינים אפוקאליפטיים: 'ואזכיר שם מ"ש ה"ר אברהם זכות ז"ל מה שהיה בעולם משנת חמשת אלפים ומאתיים ושבעים עד שנת רפ"ה לפ"ק'. לייב (שם) סבור שכונתו ל'ספר יוחסין', ולא היא. מחברנו רומז פה לבטח לחיבור אחר של ר' אברהם זכות העוסק בעניינים אפוקאליפטיים, אך משום מה לא נכלל בחיבורנו, כהבטחת המחבר. על כך ראה: מ' בית-אריה ומ' אידל, מאמר על הקץ והאצטגנינות מאת ר' אברהם זכות, קרית ספר, נג (תשל"ט), הערה 20 [בדפוס].

54 דף 220 ב.

55 עמ' 7.

56 ראה: הרכבי, שם, הערה 10.

57 ראה: F. Baer, *Encyclopaedia Judaica* (הגרמנית), I, p. 536; אנציקלופדיה אשכול, א, עמ' 451; ובספרו (לעיל, הערה 17), עמ' 28, הערה 4.

58 ראה דבריו במבואו לתרגום הספרד, עמ' 8.

59 צ"ל: כולו, וכך בכ"י בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים.

60 על זהותו של חכם זה עם ר' יוסף בן צדיק עמדו כבר לייב (לעיל, הערה 8), עמ' 69—70.

102; הרכבי, במהדורתו, עמ' 33, הערה 3; שטיינשניידר (לעיל, הערה 8), עמ' 99.

